

маъносидан фаркли ва улар ўртасида семантик боғлиқлик, фонетик ўхшашлик бор).

2. Сўз ясалишининг бирламчи материали товуш ҳисобланади. Бу товушларни маълум қолипларга солиш орқали янги сўз ҳосил қилинади. Янги сўз ҳосил қилиш маълум морфологик қоидаларга асосланган бўлади. Сўзнинг морфологик вазнини билиш ундаги зиёда ҳарфларни билиб олишга олиб боради. Мисол учун: مدرسة – мактаб сўзининг морфологик шакли юқорида таъкидланган вазн ҳарфлари билан алмаштирилса, مفعلة вазни ҳосил бўлади, Бундаги م ва ة ҳарфлари ўзакдаги зиёда ҳарфлар, درس эса ўзакни ташкил этувчи асл ҳарфлар. Бу морфологик вазн иштиқокда семантик, морфологик, фонетик жиҳатдан катта аҳамият касб қилади. Семантик жиҳатдан бу вазн бир иш-ҳаракат доимий равишда такрорланадиган ёки бирор предмет доимий бўладиган, унга хосланган жой маъносини ифода этади. Шу жиҳатдан مدرسة сўзи “ўрганиш” жараёни кўп такрорланадиган жой, яъни мактаб. Фонетик жи-

ҳатдан: а) ўзак ҳарфларни тартиб асосида жойлаштирилмаса, янги лексема ҳосил бўлмайди; б) ўзакдан ташқаридаги ҳарфларни билиб олинмаса, сўз ҳосил бўлмайди. Морфологик жиҳатдан зиёда ҳарфлар билан асл ҳарфлар аралашиб кетса, сўз ҳосил бўлмайди. Бу ҳодисаларнинг бари морфологик вазн билан боғлиқ тил ҳодисалари ҳисобланади.

Араб тилида сўз ясалиши маълум морфологик шакллар орқали амалга оширилади. Бу морфологик қолиплар ўз ичига аффиксация, конверсия, фонетик сўз яшаш усуллари қамраб олади. Бу тилда сўз яшашнинг кенг қўлланадиган энг унумли, етакчи усули морфологик қолип орқали сўз яшаш йўлидир. Бу йўл билан сўз ясалишида, биринчидан, семантик бошқачалик (мисол: ўзак ҳисобланувчи сўз ясалган сўз маъносидан жиддий фаркланадиган умумий маънодан чиқиб кетмайдиган янги маънога эга бўлиши), иккинчидан, морфологик-фонетик бошқачалик (ўзак сўзнинг қолипи ёки товушлари ясалган сўздан фаркланиши) келиб чиқади.

СИНДХИЙ ТИЛИДА ОТГА ХОС ЛЕКСИК-ГРАММАТИК РАЗРЯДЛАР (КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИ АСОСИДА)

РАҲМАТЖОНОВА КАМОЛА

Таянч докторант, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада синдхий тили отга хос грамматик категорияларининг лексик-семантик жиҳатлари ва тадрижий ривожига ҳақида сўз боради. Шунингдек, бир қатор олимлар, хусусан, Л. А. Бархударова, Р. П. Егороваларнинг бу хусусдаги фикрлари таҳлилга тортилган.

Таянч сўзлар ва иборалар: флексив, аналитик, морфологик, темпорал, локал, послелог, татпуруш, пракрит, апабхрани.

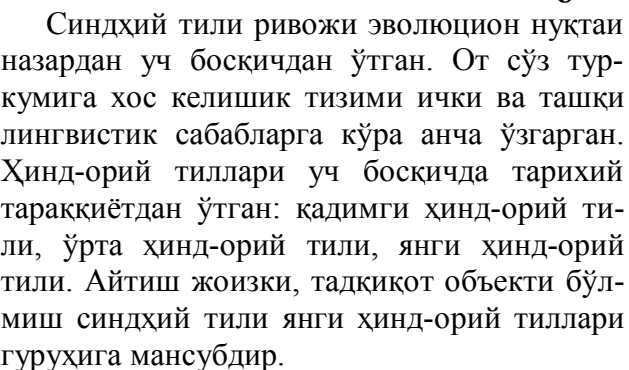
Аннотация. В статье говорится о лексико-семантических особенностях и эволюции форм имени существительного как самостоятельной грамматической категории в языке синдхи. А также приводятся мнения о данной лексико-грамматической категории ученых Л. А. Бархударовой и Р. П. Егоровой.

Опорные слова и выражения: флексивный, аналитический, морфологический, темпорал, локальный, послелог, татпуруш, пракрит, апабхрани.

Abstract. The article is about lexico-semantic features and evolution of noun as an independent grammatical category in Sindhi. Opinions of scientists on this matter L. A. Barhudarova and R. P. Egorova are also discussed in it.

Key words and expressions: flexional, analytical, morphological, temporal, local, poslelog, tatpurusha, pracrit, apabhransha.

Ўрта ҳинд-орий тиллари боскичида қадимги ҳинд-орий тиллари тизимидаги саккизта келишиқ сақланиб қолган. Бирок, ундаги тушум келишиғи вазифасини қаратқич келишиғи бажаради. Бош келишиқ ва муро-

Рус синдхийшунос олимаси Р. П. Егорованинг фикрича, синдхий тилидаги от сўз туркумига учта морфологик категория ҳосилдир. Булар турланиш парадигмаси орқали ифодаланган ва беш келишикдан ташкил топган келишик категорияси. Булар – бирлик ва кўplikдан ташкил топган сон категорияси, муаннас ва музаккардан ташкил топган ва маълум морфологик ифодасига эга жинс категорияси². Буни жадвалда қуйидагича ифода қилиш мумкин:

² Егорова Р. П. Язык синдхи. – М.: Наука, 1966. – С. 26.

жинс	Сон	келишик
музаккар муаннас	Бирлик Кўплик	бош келишик восита келишиги асбоб-ускуна келишиги ўрин-пайт келишиги мурожаат келишиги

Морфологик категория ҳисобланган келишик турланишга эга бўлган тиллардагина мавжуд бўлиб, турли тилларда келишик сонлари ҳам турлича бўлади. Агар у ёки бу тилда келишик тизими ривожланмаган бўлса, у ҳолда мазкур тил келишикларсиз ҳам грамматик муносабатларни ифодалай олади. Бунда бошқа усуллардан – предлоглар (олд қўшимчалар), сўз тартиби ва бошқа воситалардан фойдаланилади. От сўз туркумига хос келишик категорияси хусусида баъзи бир олимларнинг фикрларини келтириб ўтсак.

“Лингвистический энциклопедический словарь”да келтирилишича, от ва феъл каби сўз туркумлари нутқнинг предикация субъекти ва предикатга бўлиниши билан мувофиқ келади. Бунда отнинг айнан типик вазифаси – предикация субъектини англатиш бўлса, феъл предикатни ифодалашини таъкидлаш керак. Бундай мувофиқликка Афлотун ва Аристотель томонидан урғу берилган¹.

Бу категориянинг аниқ ифода шакли – келишик шакллари бўлиб, аниқ товуш қаторларидан иборат морфемалардан тузилган, улар асос морфемалари билан бирга, сўзга аниқ маъно беради. Ўзгариш тизимини вужудга келтирувчи келишик шакллариининг йиғиндиси турланиш дейилади.

Ж. Лайонз “Введение в теоретическую лингвистику” асарида ёзади: “келишик –

отнинг грамматик категорияси ҳисобланиб, мазкур от предмет ва ҳодиса билан ифодаланган муносабатни англатувчи категориявий маънони англатади ва шу билан гапдаги бошқа сўзларга нисбатан муносабатни билдиради”².

Р. П. Егорова ҳам юқорида келтирилган олимларга яқдиллик билдириб, келишик отнинг гап ёки ибора ичида унинг бошқа сўзларга нисбатан муносабатини ифодаловчи шакл бўлиб, бу муносабатлар турли хил бўлиши мумкин, шунинг учун ҳам ҳар бир келишик шакли бир неча маънога эга бўлиши мумкин, дейди. Унинг фикрича, замонавий синдхӣй тилида бешта келишик мавжуд.

1. Бош келишик – отларнинг луғатдаги шакллариidir. Бу келишикда отлар қуйидаги вазифаларда келади:

а) эга: *Bambaaiaa mein maahuuja rishtee-daara aahiine* – Бомбайда менинг қариндошларим бор³.

б) воситасиз тўлдирувчи: *Kamlaa caahe tayaar karaaii* – Камла чой тайёрлади⁴.

в) кесимнинг от қисми: *maaheejo naalo Raaju aahee* – менинг исмим Раж⁵.

2. Восита келишиги – синдхӣй тилида от сўз туркумини гапда бошқа сўзлар билан бирига боғлаш учун послелоглар хизмат қилади. Отнинг восита келишиги шакли послелогларсиз бу муносабатларни ифода этолмайди. Масалан, *raste:te* – “йўлда”, *cokari:a saN* – “қиз бола билан”, *dehaa mein* – “мамлакатда”. Лекин восита келишиги эргатив конструкциясидаги ҳаракат бажарувчисини ифодалаш учун ишлатилиши бундан мустаснодир. Масалан, *cokari:a khatu likhyo* – “қиз хат ёзди”.

3. Асбоб-ускуна келишиги – синдхӣй тилида асбоб-ускуна келишигининг флектив шакли сақланиб қолган. Бунда *-a:N* (*-a:u*, *-aon*, *-u:n*) пракритча қўшимчалардан фойда-

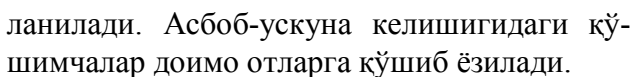
¹ Лингвистический энциклопедический словарь. Под редакцией В. Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 105.

² Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Пер.с англ. – М.: Наука, 1978. – С. 55.

³ Егорова Р. П. Язык синдхи. – М.: Наука, 1966. – С. 29.

⁴ Ўша манба.

⁵ Ўша манба.

а) асбоб-ускуна маъносини: *ти:n huna*
hatha:N ta:ryo ho – мен уни қўлим билан урдим.

в) предметнинг нимадан тайёрланганлигини билдиради: *sona:N* – олтиндан, *camra:N* – теридан.

а) Масофавий муносабатлар ўрнини:

– иш-ҳаракатнинг локал – бажарилиш ўрни-
ни: *de:he vada: ka:rha:na: bana:ya: vanane a:hine* –
мамлакатда кўп корхоналар қурилаяпти¹.

– бирор бир предмет ёки шахс жойлашган ўринни: *huna jee **hathe** khatu ho* – унинг қўлида хат бор эди².

б) Темпорал – муносабат вақтини билдиради: *unhea waqate huu hute na ho* – у **вақтда** у бу ерда йўқ эди³.

Қолган барча отлар воситали келишик шаклида махсус послелоглар ёрдамида ўрин-пайт келишиги маъносини ифодалайди.

5. Мурожаат келишиги – бу келишик мурожаат қилинаётган шахс ёки шахслар гуруҳи номини билдирувчи от шаклидир. Мурожаат келишигидаги -о кўшимчаси кўпликадаги отларни билдиради. Масалан, *chokaro* – бола – *chokaraa* – болалар. Лекин бу шакл бош келишикка ҳам мос тушиши мумкин.

Отларга мансуб келишиқ категорияси отлар билан ифодаланадиган предметнинг воқелиқдаги бошқа предметларга, сифатларга ёки жараёнларга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатади. Шунинг учун келишиқ категориясида отнинг келишиқ шаклдаги гапдаги бошқа бўлақларга бўлган муносабати таъкидлаб келинади.

Ўрганилганлар асосида қуйидаги хулосаларга келиндик:

– келишик категорияси тарихий характерга эгадир. Ўз тарихи мобайнида унда баъзи бир ўзгаришлар рўй беради. Кўпчилик ҳинд-европа тилларида бундай қарама қаршиликларнинг сони жихатидан камайиб кетиши кузатилади. Шунинг учун қадимги ҳинд-орий тилларида келишиклар сони саккизта бўлган деб ҳисобланади. Ҳудди шу зайлда рус олими Р.П.Егорова синдхий тилига оид ўз классификациясини тузган бўлиб, оддий послелогларни келишик қўшимчаларига тенглаштириб қўйди.

– аммо кўпчилик муаллифлар фикрича, ҳозирги ҳинд-орий тилларида, жумладан, синдхӣй тилида ҳам келишиқ категория-сининг мавжудлиги шубҳалидир, бинобарин, уни шартли равишдагина олса бўлади, чунки бу ерда асосан иккита граммема бош келишиқ ва воситали келишиқ граммемалари қаршиланади. Бош келишиқ граммемаси ўзининг грамматик маъносига кўра бош ва қисман тушум келишиқларига тўғри келади. Бошқаларини эса келишиқ аффиксларига тенглаштириб бўлмайди, чунки улар жинс ва сонга қараб (“jo” послелогидан ташқари) ўзгармай қоладилар.

– Р. П. Егорова назариясига кўра, келишиқ категорияси гапдаги бошқа сўзларга нисбатан отнинг муносабатини кўрсатишга қаратилган бўлади. Унинг таъбирича, отларга мансуб бу категория синтактик усулга асосланган бўлиб, синдхий тилида турлаш парадигмаси беш келишиқдан иборат бўлади. Бош келишиқни асословчи бундаги от бирон шахс ёки предметнинг номини ифода-
лаб келади. Шунда ушбу от гапнинг эгаси, бевосита тўлдирувчиси, от-кесим ҳамда изохловчи тариқасида ишлатилади. Воситали келишиқ шакли эса мустақил ҳолда учрамайлиган шаклдан иборат бўлади. Бу шакл турли послелоглар билан бириқиб, ушбу отнинг гапдаги бошқа бўлақларга нисбатан субъект-объект, равиш ва аниқловчилик

¹ Егорова Р. П. Язык синдхи. – М.: Наука, 1966. – С. 31.

² Ёша манба.

³ Ёша манба.

муносабатларини ифодалаб келади. Фикри-мизча, шу ўринда З. М. Дымщицнинг изохлари муҳимдир, унга биноан, шундай бирикмаларни келишиқ турланиши билан чалкаштириб бўлмайди. Негаки, юқорида кўриб чиққанимиздек, анъанага кўра келишиқ деб, отнинг яхлит сўз шакли миқёсидаги унинг гапдаги бошқа бўлақларига бўлган муносабатни ифодаловчи шаклларни ҳисоблашимиз керак. Послелоглар эса, ўз навбатида, келишиқ кўшимчалари эмас, ёрдамчи сўзлар бўлиб қоладилар. Бундан ташқари, улар якка ҳолда гапдаги синтактик муносабатларни белгилай олмайдилар.

– мурожаат келишиғи эса нутқ қаратилган шахс ёки предметларга ишора қилдиган от шакли орқали ифодаланади.

– синдҳий тилида от шаклларини ташкил бўлиши уларнинг жинсга бўлган муносабатига ва сўз ўзаг типларига боғлиқ бўлади.

– В. П. Липеровский фикрига кўра, сон ва келишиқ категориялари сўз ўзгартувчилар бўлиб, улар узвий боғлиқдир. Бунга сабаб ушбу категорияларнинг ҳар бири бирлик, кўплик ҳамда воситали, воситасиз шакл каби

икки қарама-қаршилиққа таяниб келади. Шунинг учун В. П. Липеровский фикрича, отнинг турланишдаги тўлиқ парадигмаси, яъни унинг барча сўз шакллари ҳаммаси бўлиб тўрт ҳил шаклдан иборат бўлади. Бундай шакллар граммемаларнинг тўқнашуви натижасида аниқланади.

– Г. А. Зограф назариясига биноан, кўпчилик ҳинд-орий тилларида, жумладан, синдҳий тилида ҳозир универсал усул тариқасида воситасиз ва воситали келишиқларнинг қарама-қаршилиғи устун бўлиб келмоқда. Бундай ёндашувни учинчи келишиқ, яъни мурожаат келишиғи ҳисобига кенгайтириш мумкин. Бироқ шакл жиҳатидан бу келишиқнинг ифодаланиши ноаниқроқдир.

Демак, синдҳий тилида отга хос лексик-грамматик разрядлар, жумладан, келишиқ категорияси хусусида тилшунос олимларнинг фикрлари турлича. Бу эса шундан далолат берадики, синдҳий тилида айни отга хос грамматик категориялар фақат фрагментар ўрганилган. Муайян грамматика тубдан ўрганилса, юқоридаги муаммолар ўз ечимини топади, деб ҳисоблаймиз.

